

Gáspár Ferenc

RIPPL-RÓNAI AZ OLASZ FRONTON

1916. július–augusztus

I. Az előzmények

Már javában dúlt az első világháború, amikor 1915. december 29-én a Somogyi Hírlapban az alábbi híradás jelent meg: „Rippl-Rónai a harctérre megy. Rippl-Rónai mestert Szurmay altábornagy meginvitálta a harctérre, ahol a kiváló messter háborús skicceket fog rajzolni, amelyek bizonyára a legérdekesebb és legértékesebb művészi alkotásai lesznek a háborús művészetnek.”¹

Rippl-Rónai 1915 karácsonyát és az újév első napjait Kaposváron töltötte, az újság értesülése így közvetlenül tőle származhatott. A meghívást Móricz Zsigmond közvetítette, ennek bizonyítéka az a levél, amelyet Rippl 1915. december 13-i keltezéssel írt barátjának:

„Kedves jó Zsigám!

Mondd meg Szurmay kegyelmesnek, hogy szíves meghívására négykézláb mennék, annyira kedvemre volna a dolog, de lehetetlen. Képzeld az az utálatos muszka podegra van a bal lábamban, amit ezelőtt tizenhárom évvel Szentpétervárról hoztam magammal. Előbb ezt le kell ráznom. A reményt nem adom fel, bennem fog az motoszkálni, míg végre egy szép napon, a jövő hónapban ott termek köztek Isten jóvoltából. Szurmay kegyelmes úrnak köszönöm, hogy ennyi idő után is emlékében megtartott. Áldjon meg az ég – vigyázz az egészségedre, ezt üzenem Jászi Oszkárnak is.

Jóskád.”²

Móricz 1915 őszén az orosz frontra látogatott, ott ismerkedett meg Szurmayval a hadtestparancsnok altábornaggyal. Harctéri élményeiről riportsorozatban számolt be, amely a Pesti Hírlapban jelent meg. A sorozat egyik kiemelkedő írása a „Szurmay” címet kapta: bizonyítékául annak, hogy az íróra milyen nagy hatást gyakorolt a parancsnok személyisége.³

Visszatérve az újsághírré: Rippl esetében valóban csak „invitálásról” lehetett szó, hiszen a háború első két évében a hadkötelezettség felső korhatára az ötvenedik életévben volt meghatározva. Festőnk ekkor már 54 éves, így bevonulnia nem kellett. A válaszevlévből az is kiderül, hogy Rippl ismeretsége Szurmayval régi keletű és személyes, erre utal az „ennyi idő után is emlékében megtartott” kitétel.

Szurmay 1905-ben vette át – akkor még mint ezredes – a 20. honvéd gyalogezred parancsnokságát, amelynek székhelye a Kaposvárhoz közeli és azzal szoros gazdasági kapcsolatban lévő Kanizsa volt. Két évig teljesített ott szolgálatot. A korabeli sajtóhíradások társasági híreiből tudjuk, hogy Rippl több olyan Kanizsa és Kaposvár környéki vadászaton vett részt, amelyre a környező földbirtokosok és

katonatisztek mind hivatalosak voltak. Már ezeken is találkozhattak. Szurmay 1907-ben Budapestre került: a Honvédelmi Minisztérium csoportfőnöke, később államtitkára lett. Közismert, népszerű ember volt, kiterjedt társadalmi életet élt, ugyanúgy mint Rippl. Életvitelén a harctéri körülmények között sem változtatott.

A korábban eltervezett januári indulásból nem lett semmi. Okát nem tudjuk. Lehet, hogy egészségi állapota nem engedte, lehet, hogy a tél hidege rettentette vissza, amely valóban nem kedvezett egy hosszú utazásnak. Egy negyed évvel később, 1916. április 4-én újabb híradás látott napvilágot: „Rippl-Rónai a fronton. Nem mint katona, hanem mint festőművész megy a közeli napokban a frontra Rippl-Rónai József.”⁴

Az előírások szerint a frontra érkező művészeknek a sajtóhadiszálláson kellett jelentkezniük. 1916 márciusára a hadsereg-főparancsnokságon elhelyezett sajtóhadiszálláson szolgálatot teljesítők száma oly mértékben felduzzadt, hogy megváltoztatták annak szervezeti felépítését. Csak a sajtóhadiszállás parancsnoksága (Hoen Miksa vezérőrnagy irányításával) maradt a hadsereg-főparancsnokságon Teschenben (ma Ciesyn), a tényleges sajtóhadiszállás – az állomány – a frontvonaltól még hátrább települt Mährisch-Ostrauba (Ostrava). Így Rippl-Rónainak is ott kellett jelentkeznie.⁵ Fontos kiemelni, hogy a festő nemcsak látogatóként mehetett a frontra, hanem miniszterelnöki ajánlattal hadifestővé is kinevezték.⁶ 1916. április-június közötti életszakaszáról nem sokat tudunk. Egyetlen kivétellel⁷ nem bukkantak fel olyan alkotások amelyekre hivatkoznunk lehetne. Arra sincs adat, hogy Szurmayval sikerült volna találkoznia. A sajtóhadiszállás parancsnoksága, ameddig a harctéri helyzet engedte – elsősorban a háború első két évében – a tőle telhető módon vigyázott a sajtóhadiszállásra beosztott művészekre, így a várható orosz offenzíva előkészületeiről értesülve május 7-én valamennyi a frontvonal katonai parancsnokságain működő művészt távirati úton visszarendelt a biztonságos Mährisch-Ostrauba,⁸ majd az ellenség térnyerését követően a teljes hadiszállást Bécsbe helyezte át.

Rippl nem maradt a sajtóhadiszálláson: július 4-től több napot Kaposváron töltött.⁹ Feltehetően akkor készült az a „polgári khaki színű uniformis,”¹⁰ amit a továbbiakban a fronton viselt. Ezt látszik alátámasztani az a hadifestőket katonai öltözékben ábrázoló Mährisch-Ostrauban készült fénykép, amelyen Rippl-Rónai még civilben látható, többek között annak a Vidovszky Bélának társaságában, akit vele egyidőben neveztek ki hadifestőnek.¹¹ Ugyancsak Kaposváron íródott az a levél, amelyet katonai szolgálatra bevonult intézőjének írt az olasz frontra. Beszámol benne a birtokán várható kedvező terméskilátásról és személyes sorsáról is tájékoztat: „Most én is katona vagyok, /sic!/ holnap utazom Pest tájára, onnét tovább valamelyik harctérre. Beoltottak párszor, le is fogytam egy kicsit. Lehetséges – nagy huncut a véletlen – hogy még találkozunk is.”¹²

Ma még bizonytalan, hogy pontosan mikor indult Rippl-Rónai a frontra és azt is csak valószínűsíteni tudjuk, hogy a harctéri események határozták meg, melyik frontszakaszra utazzon. A választásában meghatározó lehetett a jó vasúti megközelíthetőség és a kisebb földrajzi távolság: így a festőt július elején az olasz fronton találjuk. Ezzel egybecseng, hogy a két lehetséges olasz hadszíntér közül (Dél-Tirol, Isonzó-Doberdó) az utóbbit, annak is északi szakaszát kereste fel, ahol a harctéri események március 16-tól, az úgynevezett 5. Isonzó csata befejezésétől elcsitulnak és csak kisebb összecsapásokra, tüzérségi párbajokra került sor.

II. A fronton

Rippl életének ezen rövid, mindössze öt hétig tartó szakaszáról több téves nézet vert gyökeret a szakirodalomban. Genthon István 1958-ban megjelent munkájában írja: „1916-ban Rippl-Rónai a sajtóhadiszállásra vonult be, s részt vett a szerbiai és itáliai hadjáratban.”¹³ Aknai Tamás szerint „a szerbiai és itáliai hadjáratoakat a sajtóhadiszálláson vészelte át.”¹⁴ Bernáth Mária könyvében olvashatjuk: „részt vett a szerbiai és itáliai hadjáratban, de ott is a sajtóhadiszállás menedékében rajzolt.”¹⁵ Keserű Katalin sem tudja másként: „1916-ban tudósítóként a szerbiai és olasz hadszíntérre került.”¹⁶ Sorrendben Szabadi Judit tollából jelent meg a következő Rippl-Rónai életével és művészetével foglalkozó kötet: „1916-ban Rippl frontszolgálatra vezényelték. A szerbiai és itáliai hadjáratban vett részt.”¹⁷ Paris Anella visszaemlékezése egy mondatban több tévedést is tartalmaz: „1917-ben Józsi bácsi mint hadifestő, több művésszel együtt – mint például Vedres Márk, Czigány Dezső, Berény Róbert és mások – a szerb harctérre került.”¹⁸

Az előbbiekkal ellentétben Pewny Denise doktori disszertációjában¹⁹ és Petrovics Elek Rippl-Rónai albumában²⁰ még nincs szó bevonulásról, szerbiai frontról és sajtótudósítói feladatokról. A korabeli sajtóhíradások is mind az olasz harctérről tudósítanak.²¹ Ugyanezt mondja festőnk is háborús rajzainak és festményeinek Ernst Múzeumban rendezett kiállításának katalógusának előszavában: „az olasz fronton 5 hétig voltam.”²² A téves forrás ebben az esetben az a Genthon István, aki tiszteletreméltóan sokat tett Rippl életének és művészetének tudományos igényű feltárásáért, aki megkísérelte a szinte lehetetlent az oeuvre katalógus anyagának összegyűjtését. Nyilván egy elírás következménye az, amire Bernáth Mária többször felhívta a figyelmet: „Művészettörténészeink, még a legkiválóbbak is bízva elődeink szakmai lelkiismeretességében egymásnak adtak tovább olyan tényanyagot, amelynek felülbíralata, úgy látszik nagyon időszerű lenne.”²³

Kíséreljük meg most tehát a helytelen adatokat korrigálni.

Rippl a háború alatt egy ízben valóban járt Szerbiában: 1918 szeptemberében, amikor a 37-es közös gyalogezred Belgrádban rendezett jótékony célú kiállítást, amikor is az ezred hadifestői úgynevezett „polgári csoporttal” egészültek ki, ezek között volt többek között Rippl-Rónai, Vedres Márk, Czigány Dezső, Berény Róbert.²⁴ Ugyanazokkal a nevekkel találkozunk tehát, akiket Paris Anella említ a már idézett visszaemlékezésében, amelyet 1962-ben kezdett el írni, az eseményeket követően 44 évvel. Nem csodálkozhatunk, ha emlékezete cserbenhagyta és a történeteket egybemosta. Itt nyílik lehetőség arra, hogy a visszaemlékezés még egy ellentmondására felhívjuk a figyelmet. Anella ezt írja: „Amikor 1917-ben Józsi bácsi a szerb frontra került mint hadifestő, egy levélben írta meg, hogy milyen gyakori a szerb nők körében a Zorka név és neki annyira tetszik, hogy Elzikét ezentúl így fogja nevezni.”²⁵ Ezzel ellentétben több, Bányai Elzáról 1916-ban készült festményen jól olvasható a nyomtatott betűkkel írott Zorka felirat.²⁶

Kicsit jobban körül kell járni a szakirodalom ama megállapításait, amelyek azal foglalkoznak, hogy milyen minőségben tartózkodott festőnk a fronton. Az biztosan megállapítható, hogy frontszolgálatra sohasem vezényelhettek, mert bár való igaz, hogy 1916-ban felemelték a hadkötelezettség felső korhatárát 55 évre, de ő ekkorra már túllépte ezt az életkort is. A monográfusok egységesek abban, hogy Rippl-Rónai a sajtóhadiszállásra vonult be. Célszerű tehát, hogy tisztázzuk a

sajtóhadiszállás fogalmát. A hivatalos sajtóhadiszállás a cs. és kir. hadsereg-főparancsnokság szervezeti keretében a hadművelleti osztály alárendeltségében működött lovag Hoen Miksa vezérőrnagy parancsnoksága alatt. Közvetlenül a háború kitörését követően a sajtóhadiszállásnak a sajtótudósítókon és harctéri fényképészeken túlmenően magyar részről mindössze négy képzőművész tagja volt: Kandó László, Mednyánszky László, Vadász Miklós, Vaszary János. A működés akkori formáját az jellemezte, hogy a teljes hadiszállás együtt utazott az egyik helyszínről a másikra, először délre (Száva mente, Macseva) majd északra (Limanova, Szurmay főhadiszállás). A harctéri események szaporodásával, a frontok kiszélesedésével, a hátsóország hírigényének növekedésével szükségessé vált, hogy egyidejűleg több helyszínről is születhessenek tudósítások, így a nagy közös utazások helyett 1915-től kezdve a haditudósítóknak csak kisebb csoportja és mind-egyikben egy-egy képzőművész utazott és dolgozott együtt. A gyors munkát igénylő hírlapírói tevékenység és az időigényes, szemlélődő képzőművészeti munka csakhamar működési zavarokhoz vezetett, ezért a kettőt szét kellett választani.²⁷ Eddig az időpontig a művészeknek gyakran várakozniuk kellett, hogy ezt a számukra kedvező szolgálati helyet elnyerhessék, mert a sajtóhadiszállás létszáma szigorúan limitált volt. Ezt követően immár lényegesen több tényleges katonai szolgálatot teljesítő képzőművész már nem a sajtóhadiszállásra, hanem a fegyveres harc helyett, rajzoló minőségben a különböző szintű katonai parancsnokságra került beosztásra. Így jött létre az úgynevezett hadifestők intézménye. Feladatuk volt a harcoló csapatok dicső haditetteinek és hőseinek megörökítése, a hadialbumok képzőművészeti anyagának megalkotása. A hadifestők-hadirajzolók ebből adódóan igen nagy önállósággal rendelkeztek, mert szervezetenként a sajtóhadiszállás művészcsoportjának tagjai voltak. 1915 végétől ez a szervezeti forma intézményessé vált, így az összes hadköteles művész hadifestő lett. Kedvező helyzetükre tekintettel a hadifestőkre vonatkozó rendelet értelmében valamennyi hadifestőnek „nyugodt és gondtalan” beosztása ellenszolgáltatásául minden két hétért egy-egy bármilyen művét a cs. és kir. Hadilevéltárnak Bécsbe be kellett szolgáltatnia.²⁸ Ebből az anyagból azután zsűrizést követően hadikiállításokat rendeztek. Az első kiállítás Bécsben a Künstlerhausban került nézők elé (1915 december), hogy azután azt a háború végéig még 34 kövesse, több a monarchia határain túl is (Svájc, Németország, Norvégia). 1919-ben a felgyülemlett anyag már meghaladta a 9000 darabot. Érdekes és izgalmas kutatói feladat lehetne a műtárgyak későbbi sorsának felderítése, illetve művészettörténeti értékeinek vizsgálata.

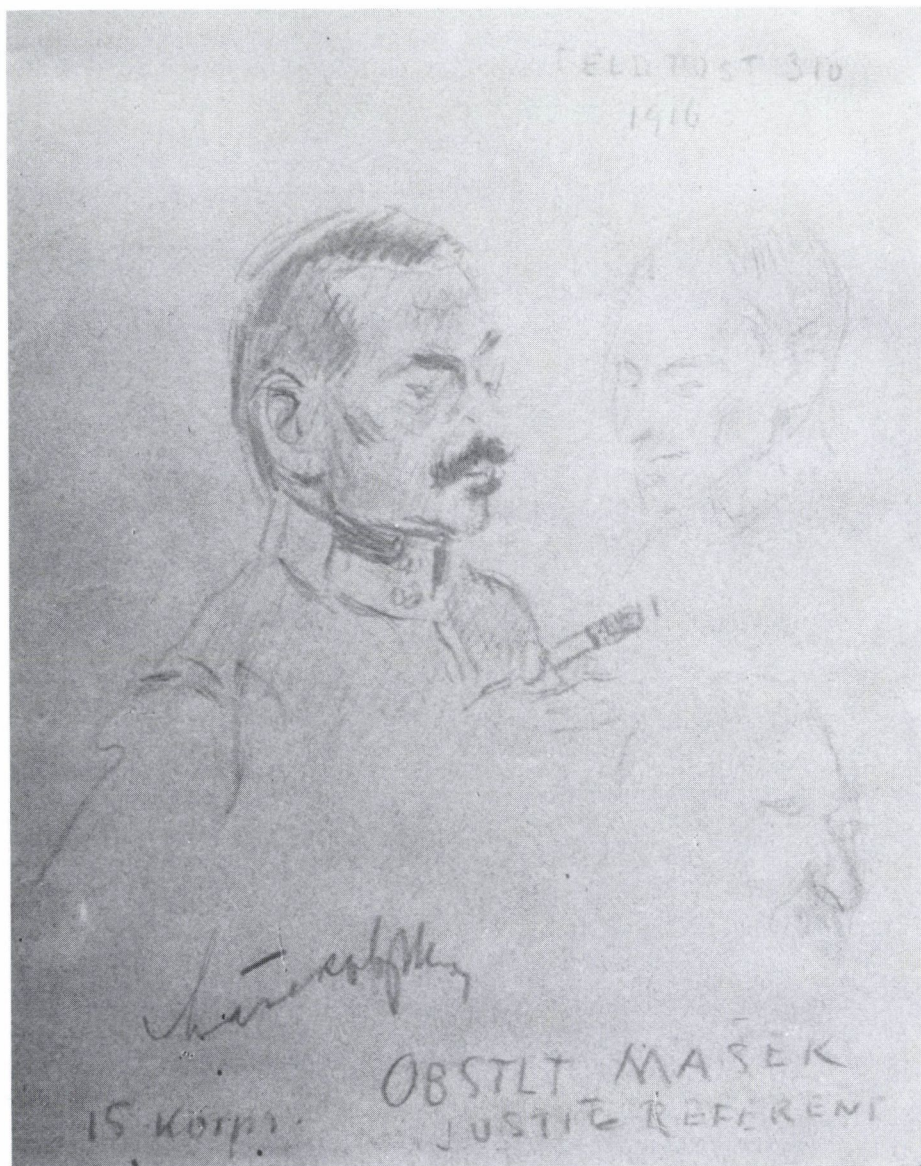
Magyarországon a sajtóhadiszállás első kiállítása 1916. január 6-án nyílt meg a Nemzeti Szalonban, amelyen 81 művész 802 műve szerepelt. A magyar kiállítók száma 31 volt. A második kiállításra ugyanazon a helyszínen került sor 1917 februárjában: ezen 75 művész 565 képe illetve plasztikája volt látható. A magyar kiállítók száma 28. Mindkét kiállítás katalógusának előszavát Hoen Miksa parancsnok írta. A második kiállítás katalógusában ezt olvashatjuk: „A képek kiállításánál a zsűri azt az elvet követi, hogy valamennyi hadszíntér képviselve legyen és a művészcsoport minden egyes tagja legalább egy képpel szerepeljen.”²⁹ Meglepő, hogy ennek ellenére Rippl nevével a 28 magyar művész között nem találko-

1. Rippl-Rónai József: Katonaarcképek, 1916

2. Rippl-Rónai József: Katonaarcképek, 1916

3. Rippl-Rónai József: Mašek alezredes, 1916

A háború folyamán a nem hadköteles művészek részére úgynevezett művész-kolóniák létesültek. Ezek a kolóniák részint megfelelő helyen berendezett hadiszállásokon, részint a hadszínterek olyan biztonságos pontjain települtek, ahová kevés poggyással lovas kocsin vagy autón jutottak el a művészek, mintegy a hadsereg kíséretéhez tartozva, gyakran el sem különülve a meglehetősen szabadon

4. Rippl-Rónai József: Császi főhadnagy, 1916

mozgó hadifestőkről és tudósítóktól. Ez magyarázza azt a hiedelmet is, hogy Rippl-Rónai is haditudósító volt. A későbbiekben a nem hadköteles művészek frontra kerülését még tovább könnyítették. Erről tanúskodik – ekkorra már hadügyminiszter – Szurmay átirata a Magyar Képzőművészek Szövetsége vezetőségéhez: „Minden művész, első sorban aki alkalmatlan és már nem katonaköteles, a

neki legalkalmasabb időben és azon a harctéren, amely a legjobban érdekli, vendége lehet a sajtóhadiszállásnak, ingyen utazhatik, kétszeres hadtápváltságot kap, megbetegedés esetén pedig katonai kórházban ápolják. Le kell mondaniok azonban a katonai kincstárral szemben mindennemű kárpótlási igényről baleset, betegség és megsebesülés esetén.³⁰

A sajtóhadiszállás harmadik – és egyben utolsó – magyarországi kiállításán 1918 május–júniusában a kiállító 85 művész (közülük 30 magyar) 360 alkotása között Rippl-Rónai József négy művét is ott találjuk.³¹ Ekkor a sajtóhadiszállásnak már új parancsnoka van. A művészet és a művészek iránt fogékony Hoen tábornokot váratlanul leváltották, helyére Eisner Bubna vezérkari ezredes került egy „kérlelhetetlenül szigorú, kemény katona, aki a déli harctereken nem nagyon fukarkodott a halálos ítéletekkel. Amellett szeszélyes despota. A háború előtt mint a budapesti hadtest parancsnoka, ő volt az, aki a tiszteknek megtiltotta, hogy feleségükkel karonfogva járjanak, a feleségeknek pedig, hogy az akkor divatos, oldalt hasított szoknyát viseljék”. Egy utasítás alapján, miszerint „a sajtóhadiszállás valamennyi tagja legszigorúbb mértékben azonnal felülvizsgálandó és a harctéri szolgálatra alkalmasak közvetlenül csapattesteikhez azonnal útbaindítandók”³² megváltozott a korábbi szervezeti felépítés, elmosódtak a – későbbiekben oly sok bizonytalanságot okozó – megkülönböztetések a különböző kategóriák között (sajtóhadiszállás tagja, művészcsoporthoz tartozó tagja, hadifestő, hadirajzoló, vendég).

Rippl fronton tartózkodásának első ismert dokumentuma egy levél, amely Veldesben (Bled) íródott, és Laibachban (Ljubljana) ütötték rá a katonai cenzúra pecsétjét:

„Önagysága Páris Anella úrleánynak
Kaposvár
Somogy Róma villa Ungarn

Kedves kis Anellám, mi az oka annak, hogy Ti – gyerekek – sem írtok? Nem szép tőletek. Tudhatnátok, hogy nekem igen jól esnének. Igen jó dolgom van. A Generális éppúgy, mint a többi főtisztek, tiszték mind nagyon barátságosak velem. Dolgozom szorgalmasan, mindenki bámulatára, meglepedésére. Kokoschkával csak 10 nap múlva jövök össze a Feldpost 310-en. Ma átjöttem ide Veldesbe, már rég vágytam látni ezt a mesés szép tavat a szigettel. 11/2 óráig csónakáztam a gyönyörtől eltelve. Egy generális orvossal vagyok itt, akit útközben pompásan lerajzoltam, majd kiugrott az ablakon örömeiben.

Csókdold meg Lazarin nénit helyettem.

Józsi bátyád

5 nappal ezelőtt írt leveletem megkaptátok?³³

Rippl-Rónai a hadsereg-főparancsnokságon nem dolgozott, valószínű nem is tartózkodott ott, hanem haladéktalanul tovább utazott a levélben hivatkozott Feldpost 310-re (Kneza), az 5. Hadsereg kötelékébe tartozó 15. (Sarajevo) hadtest főhadiszállására. A hadtest parancsnoka – a „Generális” – Stöger-Steiner Rudolf gyalogsági tábornok volt, akinek karakteres arcmását a már hivatkozott Ernstbeli kiállítás katalógusából ismerjük Katonaarcképek címen. A festmény reprodukciójáról még két személy azonosítható: közvetlenül a Generális mellett Oskar Kokoschka és tőle jobbra a harmadik, az a generális orvos, akit útközben „oly pompásan” lerajzolt. A kép legkorábban tíz nappal a Veldesből keltezett

levél megírását követően készülhetett, hiszen Kokoschka is rajta van már, aki-vel pedig az üdvözlőlap tanúsága szerint csak ennyi idő elteltével találkozhatott a festő. A festmény ugyanúgy lappang, mint az a kettős portré, amelyről Martyn Ferenc szóbeli közléséből van tudomásunk, amelynek dokumentumát is sikerült fellelnünk a MNG Adattárában, egy olyan fényképen, amelyen Rippl-Rónai kaposvári műtermének részlete látható közvetlenül a festő halálát követően.³⁴ Ugyanitt a hadtestparancsnokságon keletkezett a Hadtörténeti Intézet és Múzeum tulajdonában lévő 69×100 cm-es szénrajz,³⁵ amelyen egy kiemelt központi alak, von Körner ezredes, a legmagasabb rendfokozatú főtiszt köré csoportosítja az alárendeltek. A tekintetek fáradtak, de elszántak, mintha már a reájuk váró szomorú jövőt látnák. Jelen sorok írásakor a Feldpost 310-en készült művek közül számomra mindössze további kettőnek az őrzési helye ismert. Székesfehérváron a Deák gyűjteményben van a Doskar hadtápfőtisztet ábrázoló pasztell, kaposvári magángyűjteményben a Masek hadbíró alezredest ábrázoló zöldkréta rajz.³⁶ A generális orvosról Kneza és Veldes közötti alig ötven kilométeres úton, egy vasúti kocsiban született pasztellkép nem ismeretlen a művészettörténészek előtt. Már Pewny Denise is említi 1940-ben megjelent dolgozatában, és azóta is gyakran szerepelt a kaposvári Rippl-Rónai Múzeumban megrendezett valamennyi jelentősebb Rippl kiállításon.³⁷ Keletkezésének körülményeit Kovács József publikálta a Somogyi Múzeumok Közleményei 1978-ban megjelent kötetében. Meghatározta születésének napra pontos dátumát (1916. július 19.), de kísérletet sem tett az ábrázolt személy azonosítására, így a mű a reá írott Generalstabsarzt felirat alapján a Vezértörzsorvos címen szerepel. Tekintettel arra, hogy Genthon szerint a hatalmas festői életmű hozzávetőlegesen egy harmadát, megközelítően 1100 darabot portrék teszik ki, amelyek közül feltűnően kevés az orvosportré, célul tűztük ki az ábrázolt személy felfedését. A kutatás alapján megoldást nyert, hogy a modell dr. Arnstein Gottlieb (1859–1916) cseh orvostábornok, a 25. számú helyőrségi kórház (Szarajevó) parancsnoka. A katonai orvosi pályafutás³⁸ feltárása során megkerülhetetlenül vált, hogy a korábbi datálást újragondoljuk és így a kép keletkezését – ezzel együtt a veldesi utazást – a július 10-ét közvetlenül megelőző napokra tegyük. Egyúttal azt is meg kellett állapítanunk, hogy a sajtóhadiszállás magyarországi harmadik kiállításán a Kat.140 alatt szereplő Vezérfőtörzsorvos Arenstein című pasztell azonos az előbbieken tárgyalt festménnyel. A kiállítás katalógusában mind a rendfokozat, mind a név tévesen szerepelt.

Rippl-Rónai szorgalmas levélfíró volt, és mintha csak egy eseménydús kirándulásra lenne, úgy küldözgette üdvözlőlappjait barátainak és a kaposvári napilapok szerkesztőinek. Ezek sorában különös jelentőséggel bír a Szabadi Judit által publikált, Adyékhoz írott levél:

„Csütörtök, 1916.júl.27.

Kedves Bandim és Kedves kis Csinszka

Egy hét óta ezen a vidéken kóborgom Kokoschkával – még 5 hétig fog tartani a dolog. Gyönyörűen néznek le ránk az olasz hegyek és 28-asok. Mindenesetre izgató az eset, de dolgozni nem egészen könnyű. – Itt csupa magyar tiszt urakkal élünk igen jól, szépen.

Ölel benneteket Jóskád”³⁹

József főherceg visszaemlékezéseiből származik az az adat, miszerint az általa taglat időszakban a hadszíntér első vonalában elhelyezett 15. hadtesthez tartozó két hadosztály kötelékében többségében magyar zászlóaljok harcoltak, amelyekhez jelentős létszámú magyar tisztikar is tartozott.⁴⁰ Az augusztus elején megindult olasz támadás első csapásai ezeket az egységeket érték. A Somogyi Hírlap így tudósított erről: „Rippl-Rónai életveszedelemben. Megírtuk, hogy Rippl-Rónai József a kiváló festőművész az olasz fronton tartózkodik. A múlt héten, amikor megkezdődött az általános olasz offenzíva, a mester az isonzói fronton tartózkodott, ahol életveszedelemben került, mert egy gránát csapott le közvetlen közelébe. Csak a véletlennek köszönhető, hogy Rippl-Rónai Józsefnek semmi komolyabb baja nem történt.”⁴¹ A választ a kérdésre, hogy hol volt az a hely, ahol ez időben „élt” és ahol vele mindezek megtörténtek, a Magyar Nemzeti Galéria Adattárában leltük meg, egy olyan fényképen, amelyre festőnk saját kezűleg a következőket írta: „Itt voltam a háborúban 1916 július és augusztusban. Itt csapott le – majdnem rám – egy srapel szilánk 1/2 kiló.” A fényképen egy jelölés látható. „Itt volt a lakásom RRJ.” A fénykép hátoldalán a hely és a tábori posta száma is szerepel: „Selo.Feldpost 85”.⁴²

A háborús napirapancsokban gyakran szereplő Selo az Isonzó és az Idria összefolyása között lévő Santa Lucia hídfőtől két kilométerre délre egy 590 méter magas „hegy” lábánál, az Isonzó partján helyezkedett el. Tőle 6-8 kilométerrel északabbra van Tolmin, 2-3 kilométerrel keletebbre Baca a viadukttal. Ettől újabb 4 kilométerre Knezán a hadtestparancsnokság, közvetlenül mellette Podmelecen 3/15 számú katonai kórház települt. Rippl-Rónai háborús képeinek döntő többsége Selo környékén készült, ennek ellenére csak kettőnek hollétéről van tudomásunk: Kokoschka és Heks az asztalnál (MNG), Császi főhadnagy (kaposvári magángyűjtemény).⁴³ Utóbbi személyével kapcsolatban érdekességként megemlítjük, hogy az Érdekes Újság III. 3000 koronás harctéri fényképpályázatára beérkezett képek közül Császi főhadnagy pályaműve „Olasz holttestek egy visszavert támadás után” az újságban is megjelent.⁴⁴ A hadtesthez tartózó tábori kórházban Rippl-Rónai József hét festményt is készített, az Ernst Múzeumbeli kiállítás katalógusában ezek külön egységet alkotva „Harctéri kórházélet” címen szerepeltek. A műalkotások művészi értéke is magasabb lehetett, erre utalnak a magasabban meghatározott eladási áraik. A Kat.37 számú *Bekötés (Kötésváltás)* ma a Hadtörténeti Intézet és Múzeum tulajdona.⁴⁵ A közelmúltban, aukción bukkant fel a ciklus egy másik darabja, az *Operálás*.⁴⁶ Sajnálatos módon a tábori kórház működésére vonatkozó dokumentumok sem a budapesti, sem a bécsi levéltárakban nem lelhetők fel.

III. Barátom Kokoschka

A művészettörténészek tényként fogadják el, hogy Rippl-Rónai és Oskar Kokoschka a később világhírűvé vált festőművész az olasz fronton ismerkedett meg egymással. Tanulmányoktól nem mentes annak bemutatása, hogyan élte meg a találkozást a két nagy művész. Azt, hogy az osztrák festő hogyan került az olasz front ezen szakaszára, és ott mi történt vele, magától Kokoschkától tudjuk, aki így ír erről *Életem* című könyvében:

„Az a lehetőségem adódott, hogy mint összekötőtiszt az olasz frontra küldessem magam: újságírók, festők és hadirajzolók egy csoportját kellett Laibachba kísérnem, ott átadnom a hadsereg-parancsnokságnak, ahonnan aztán kihelyezték őket az egyes ezredkekhez. [...] váratlanul jobb lehetőségem tetszett [...] ha csatlakozom egy honvédezredhez, amelynek ezredese rokonszenvezett velem. Úgy tettem mint az a cigány, akit azért tartottak a magyarok, hogy mulattassa őket, húzza a talpalávalót. Hajtott a nyugtalanság meg a kíváncsiság, a honvédek között csak vendégeskedtem, katonai vonatkozású dolgom nem volt – elindultam az Isonzó híd közelébe. Abban a pillanatban robbantották fel és engem agyi sokk ért. A magyarok betegszállító kocsira tettek, az a hadiszállásra vitt, azután Bécsbe szállítottak.”⁴⁷

Ennyi. Az Oskar Kokoschkáról szóló monográfiákban, kiállítási dokumentumokban nyoma sincs a magyar festővel történt találkozásának, meg sem említi Rippl-Rónai nevét. Az *Életem* című könyvében ott találjuk ugyanazt a Seloban készült fényképet, amelyet Bernáth Mária is, Szabadi Judit is publikált, amelyről a három művész Oskar Kokoschka, Rippl-Rónai és Sebestyén László iparművész tekint ránk a Höhle földbevéajt fedezéke előtt, de erről a fényképről – a Rippl-hagyatékból származó példánnyal ellentétben – hiányzik az ábrázoltak sajátkezű aláírása.

Rippl-Rónairól és Kokoschkáról még egy közös fénykép készült a Selo felett magasodó hegyen elhelyezett tüzérségi ütegálláson. Az amatőr-fotót Csete Antal tüzér hadnagy készítette: egy derús pillanatot örökölt meg. Kokoschka egy ágyú csöve és Rippl segítő keze között keresi az egyensúlyt. A felvétel egy a magyar festő munka közben ábrázoló párdarabbal együtt az *Érdekes Újságban* jelent meg.⁴⁸

Rippl-Rónai frontról írott leveleiben, illetve az Ernst-beli kiállítás katalógusának előszavában központi helyet foglal el a Kokoschkával történt találkozás. Emlékezzünk csak, a Veldesből keltezett levélben arról ír, hogy mikor fog találkozni Kokoschkával (a szövegkörnyezetből adódóan ez utalás egy előző levélben közöltekre, hogy Kokoschka is a frontra jön, vagy valahol már ott is van), sőt találkozásukat követően alig egy héttel már következetesen barátjának nevezi festőtársát. Miklós Jenőhöz a Világ szerkesztőjéhez küldött (elkallódott) üdvözlőlapján szintén fontos helyet foglalt el a Kokoschkával történt találkozás, erre következtethetünk a szerkesztő válaszeleveléből: „Nagyon örülnék, ha összebeszélve Kokoschkával, néhány vonással lekaptatók egymást, mint „hadi piktorok”. Ha megy a dolog, küld be nekem, lehozzuk valamelyik illusztrált újságba”⁴⁹

Rippl első ízben a hadtestparancsnokságon festette le Kokoschkát a *Katonaarc-képek* című művén, többek társaságában. Seloban készült a másik, amelyen egy társával iszogat (*Kokoschka és Heks az asztalnál*): ez a rajz annak a bizonyítéka, hogy valóban „igen jól, szépen” éltek ott. Rejtélyes sorsú a harmadik, „az igazi nagy alkotás” a 36×26 cm-es méretű jelzett, datált pasztellkép, amely egykor a Schmidek gyűjteményében volt,⁵⁰ amelyet Pevny Denise is említ évekkel később, és amelyért Genthon István lelkesedett. Az mindenesetre érdekes és elgondolkodtató, hogy ez a mű nem szerepelt az Ernst kiállításán, holott minden amellet szől, hogy kiemelkedő helyen kellett volna bemutatni. Ennek okát csak találgatni lehet.

Tudomásunk szerint Kokoschka nem festette (rajzolta) meg Rippl portréját, így a még csak gesztusértékű viszonzás is elmaradt. Nehezen magyarázható közömbössége festőtársával szemben, hiszen módja volt rá, hogy közelről tanulmányoz-

hassa Rippl-Rónai festői módszerét és nagy mesterségbeli tudását, aki övele ellen-
tétben folyamatosan dolgozott. Rippl fel is figyelt erre, hiszen a későbbiekben így
írt erről, mintegy mentegetve művész társát: „... Kokoschka Oszkár bécsi festőba-
rátom, aki most, a háború élményei okozta idegességénél fogva, ha nem is festi
meg, de később, a nyugodtabb időkben – visszaemlékezéseiből remélhetőleg – igen
érdekes eseteket fog megörökíteni.”⁵¹ Rippl lelkesedése már amiatt is feltűnő,
mert a két ember egyéniségében nem sok közös vonás volt. A nálánál jóval fiatal-
labbb, polgárpukkasztó, a társadalmi konvenciókat felrugó Kokoschka hangos bot-
ránnyainak híre a budapesti művészkörökben nem volt ismeretlen, ami a kétség-
telen tehetség féltékenység nélküli elismerése mellett talán még imponált is
Rippl-Rónainak, akinek életvezetése ebben az időben a kiegyensúlyozott polgári
biztonság szabályai szerint zajlott.

A már elismert, ünnepeelt magyar művész számára a személyes találkozás fon-
tos eseménynek számított, mert Rippl Kokoschka műveivel már találkozott Buda-
pesten a Művészház osztrák művészeket bemutató tárlatain. Kokoschka hatása –
egy a Rippl-Rónai oeuvreben meglehetősen társtalan festményen – *Riccardo Vines
Roda* zongoraművész képmásán érhető tetten, amint arra Bernáth Mária a fest-
mény analízise során rámutatott.⁵² Az etalon Kokoschka mű, *Adolf Loos arcképe*, a
Neukunst Wien vendégművészeinek kiállításán látható volt, annak ellenére, hogy
a – kutatók dolgát megnehezítendő – a kiállítás katalógusában a művészek névsor-
rából (Anton Faistauer, Anton Kolig, Paris Gütersloh, Robin Christian, Andersen,
Egon Schiele, Arnold Schönberg) hiányzik Oskar Kokoschka neve, és kiállított
művei sincsenek feltüntetve.⁵³ Az ellentmondást a Magyar Nemzet 1912. január
20-i számában Ybl Ervin tollából megjelent kritika oldja fel: „... Oskar Kokoschka
határozott festői tehetség. Külön akart bemutatkozni és csak műveinek kis száma
akadályozta meg szándékát. Még meg kell higgadnia, művészi egyénisége, látása
ha megtisztul, kiváló dolgokat fog festeni. Fölfogása most még zavaros, még nem
találta meg magát, nagy tehetsége van a sokszor komikus kiélezésre, rendkívül
erősen tud jellemezni, azon kívül a szobrászi formálásra is van hajlandósága. Az
első benyomás, mit képei a szemlélőre tesznek, határozottan kedvezőtlen, de to-
vább szemlélve megtaláljuk benne az értékeset is. Különösen egy japán pagoda-
szerű férfiarckép, egy vörös munkásfej mutatnak kedvező jeleket a jövőfejlődésre,
Adolf Loos portráitja pedig már szinte harmónikus és erőteljes önmegtalálást
mutat.”⁵⁴ Kokoschka még egy ízben szerepelt nagyobb kollekcióval a Művészház-
ban, 1913 márciusában a „Bundösterreichischer Künstler” és Gustav Klint gyűj-
teményes kiállításán. Ekkor három olajfestményt, három rajtot és két iparművé-
szeti alkotást mutatott be.⁵⁵ Az eseményről érdemes idézni a pályatárs. Berény
Róbert véleményét: Kokoschka „... szakadás nélküli folytonos teret éreztet, a tek-
intetet előről hátra és a többi irányba vezeti. Nála végre megszűnt a naív kétku-
lisszaság: a »háttér« élé állított »előtér«. A téréreztetést hasonló uton-módon, tud-
tommal hárman csináljuk, egymástól teljesen függetlenül: Kokoschka, a francia
Delaunay és én. [...] Három fejrajza tökéletes. Dagad bennük a sok széjjelpattaná-
sig feszülő pszichikum és abroncsként tartja össze a megdönthetetlen szerkezet.
Örömmel gondolok arra, hogy végre méltán kijár valakinek a »geniális« jelző.”⁵⁶

Rippl-Rónai ekkor már több éve a Művészház Igazgatósága mellett működő
Művésztanács elnöke volt, így elévülhetetlen érdemeket szerzett a Művészház
kiállítási koncepciójának alakításában. Dr. Rózsa Miklós művészeti igazgató elé-

K. u. K. Armee-Oberkommando Kriegspressquartier. E.Nr. 452/7.	
An	
Seine Hochwohlgeboren	
Herrn Josef Rippl-Rónai	
in	
Felüpost 11, am 23. März 1916.	Budapest.
Über Vorschlag des Königl.-ung. Ministerpräsidenten werden Euer Hochwohlgeboren in das Kriegspressquartier des Armeoberkommandos aufgenommen und mit 10. April 1. J. zum Kriegsmaler ernannt.	
Ich erwarte Sie, sich an genannten Tage beim Platzkommando des Kriegspressquartiers in Mähr.-Osterr. einzufinden, woselbst Ihre Instandnahme erfolgen wird. Zwei Photographien zu Legitimationszwecken sind mitzubringen.	
Pünktliches Erscheinen ist Aufnahmebedingung.	
<i>Stremayr</i> 1916 A. 2. 3. 4972	

5. Rippl-Rónai és Oskar Kokoschka, fotó

6. Rippl-Rónai József: A vezértörzsorvos, 1916

7. Rippl-Rónai kinevezési okirata MNG Adattár 4927

gedetten állapíthatta meg *A Művészház története* című írásában: „... a magyar műszerető közönség progresszív hajlandóságát gyönyörűen illusztrálja, hogy a bécsi művészeknek sokkal nagyobb erkölcsi és agyagi sikerük volt itt – idegenben, mint akár mikor is odahaza Bécsben. [...] E kiállítások realizálásával élesen szemünk előtt lebegett az a cél is, hogy piacot teremtsünk a magyar művészetnek Ausztriában is és mennél nagyobb publicitáshoz juttassuk hazánk képzőművészetét. [...] Jövő tavasszal Bécsben a Künstlerhaus nagy tárlatának keretében a Művészház cserekiállításával a magyar képzőművészet imponzánsan lesz képviselve.”⁵⁷ Fenti sorok a Művészház vezetőségének taktikai érzékét dicsérik, és előrelátását igazolják, mert elvárásuk beigazolódott: Rippl-Rónai a következő évben (1914) a bécsi magyar kiállításon elnyerte a nagy állami aranyérmét. Az eseményről az osztrák lapokban is bő terjedelemben jelentek meg elismerő és méltató kritikák, ennek alapján Kokoschkának – már otthonról Bécsből – ismernie kellett a magyar festő kvalitása-
it.⁵⁸ Rippl nem volt katona, így a megindult olasz támadás térnyerését követően (augusztus 10. körül) haladéktalanul elhagyta az Isonzo-frontot. Kokoschka ekkor még maradt, őt augusztus 21-ét követően sebesülten szállították Bécsbe.⁵⁹

Az eddig feltárt adatok alapján megkíséreltük felvázolni Rippl-Rónai háborús tartózkodásának állomásait és a hozzájuk tartozó eseményeket. Nem foglalkoztunk a harcéri időszak Rippl szerinti értékelésével, és eltekintettünk annak idézésétől, mert a háborús festmények és rajzok kiállításához csatlakozó Ernst Lajoshoz írott levél tartalma közismert és könnyen hozzáférhető.⁶⁰ Nem tekintettük feladatunknak a műelemzést, annyit azonban le kell írni, hogy ezeknek a műveknek a fogadtatása a korabeli kritikusok körében nem volt egyértelműen sikeres.⁶¹

Az alkotások szétszóródtak, ritkán kerültek közönség elé, döntő többségük lap-pang. Sajátos sorsukat magyarázza, hogy nem tekinthetők a művészi pálya szegletkövének, vagy bármiféle fordulópontjának. Az aktuálpolitikai felhasználhatóság csábításainak is ellentálltak: az első világháborút követő időszakban azért, mert nem rendelkeztek az elvárható lelkesítő erővel, nem mutatták be a nemzeti hősiesség erényeit, a második világháború után meg azért nem, mert nem lehetett felhasználni őket mint a háború elleni tiltakozás dokumentumait. Mindezek ellenére a Rippl életének csak pár hónapjára korlátozódó kutatás megerősít abbéli meggyőződésemben, hogy még ezen rövid időszaknak a feltárása sem elhanyagolható, és hogy ez a rendkívül színes művész- és életpálya nagyon sok meglepetést tartogat valamennyiünk számára.

JEGYZETEK

A levéltári kutatómunka támogatásáért a Hadtörténeti Intézet és Múzeum főlevéltárosának, dr. Szijj Jolánnak, valamint a Bécsi Kirendeltségen dr. Szakály Sándornak tartozom köszönettel. Ugyancsak köszönetet kell mondanom Horváth János főműzeológusnak, a Rippl-Rónai Múzeum (Kaposvár) munkatársának, amiért Rippl élete ezen szakaszának kutatásában részemre teret engedett.

Kiemelten kell megköszönöm Bernáth Mária támogatását, aki a kaposvári Művészettörténeti Konferencián elhangzott előadásomat követően felajánlotta segítségét, és ösztönözt az előadás továbbfejlesztett változatának megírására. Tanácsai és segítsége nélkül ez az írás nem született volna meg. A köszöneten túlmenően hálával is tartozom dr. Martyn Róbert címzetes egyetemi tanárnak nagylelkű ajándékáért, amely lehetővé tette, hogy Rippl háborús rajzai közül többnek őrzője lehetek.

- ¹ Somogyi Hírlap, 12. 1915. 297
- ² Rippl-Rónai József emlékezései. Beck Ö. Fülöp emlékezései. Budapest, 1957. 153.
- ³ MÓRICZ Zsigmond: Ripportok 1. kötet. Budapest, 1958. 143.
- ⁴ Somogyi Hírlap, 13. 1916. 77.
- ⁵ ZÁDOR István: Egy hadifestő emlékei 1914–1918. Budapest, 1933. 97.
- ⁶ MNG Adattár 4927
- ⁷ Beszélgetők 16,5×20,5 ceruza – papír, jelzés nélkül. Kieslbach 1998 tavaszi aukció. Kat.58.
Meg kell említeni, hogy a rajz a rajta olvasható feljegyzés szerint 1916. április 9-n készült a sajtóhadiszálláson, tehát egy nappal korábban, mint ahogy Rippl-Rónait hadifestőnek kinevezték, illetve álmáshelyén jelentkeznie kellett.
- ⁸ KISFALUDI STROBL Zsigmond: Emberek és szobrok. Budapest, 1969. 65.
- ⁹ Somogyi Hírlap, 13. 1916. 126.
- ¹⁰ HORVÁTH János: Rippl-Rónai emlékkönyv. Kaposvár, 1995. 80.
- ¹¹ Vidovszky kinevezési okmánya: MNG Adattár 22512/1986. A fénykép közölve KISFALUDI i. m. 55.: 1915-ös, és GELENCSÉR Éva: Frank Frigyes. Budapest, 1978. 11: 1918-as keltezéssel.
- ¹² Világ, 1916. július 30.
- ¹³ GENTHON István: Rippl-Rónai József. Budapest, 1958. 32.
- ¹⁴ AKNAI Tamás: Rippl-Rónai. Budapest, 1971. 211.
- ¹⁵ BERNÁTH Mária: Rippl-Rónai. Budapest, 1976. 211.
- ¹⁶ KESERŰ Katalin: Rippl-Rónai József. Budapest, 1982. 12.
- ¹⁷ SZABADI Judit: Így élt Rippl-Rónai József. Budapest, 1990. 226.
- ¹⁸ HORVÁTH i. m. 80.
- ¹⁹ PEWNY Denise: Rippl-Rónai József. Budapest, 1940. 92.
- ²⁰ PETROVICS Elek: Rippl-Rónai. Budapest, 1942. XXXI.
- ²¹ Somogyi Hírlap, 13. 1916. 176. és Somogyvármegye, 12. 1916. 85.
- ²² Rippl-Rónai József újabb rajzai és festményei. Ernst Múzeum, XXV. jubilaris kiállítás. Katalógus. Budapest, 1917.
- ²³ BERNÁTH Mária: A Rippl-Rónai kutatás helyzete. Rippl-Rónai és a szimbolizmus. Emlékezés. Kaposvár, 1981. és Ars Hungarica, 1982. 2. 203.
- ²⁴ BÁLINT Zoltán: Magyar képzőművészeti kiállítás Belgrádban 1918 őszén. Művészettörténeti Értesítő, 1966. 2. 119.
A MNG 1998. évi Rippl-Rónai József gyűjteményes kiállítása katalógusának függelékében a Kronológia és Rippl-Rónai József művei kiállításokon című fejezetek ezt az adatot nem tartalmazzák.
- ²⁵ HORVÁTH i. m. 84.
- ²⁶ Rippl-Rónai József gyűjteményes kiállítása. Magyar Nemzeti Galéria. Katalógus. 1998. 134. és 135.
- ²⁷ Művészet, XV. 1916. 16, 19, 20.
- ²⁸ ZÁDOR i. m. 38.
- ²⁹ Művészet, XVI. 1917. 26.
- ³⁰ Művészet, XVI. 1917. 94.
- ³¹ Cs. és Kir. Sajtóhadiszállás Műkiállításának Katalógusa 1918 május – június. Műcsarnok. A kiállított művek: Kat. 133. Az Ysonzó fronton (rajz), Kat. 134. Gépfegyvertűz (rajz), Kat. 140. Vezérfőtörzsorvos Arenstein (pasztell), Kat. 153. Ütegállás (pasztell).
- ³² Mindkét idézet ZÁDOR i. m. 143.
- ³³ KOVÁCS József: Adatok Rippl-Rónai József életéhez és munkásságához. Somogyi Múzeumok Közleményei, III. Kaposvár, 1978. 442.
- ³⁴ MNG. Adattár 5134/20. Martyn Ferenc szerint a kép címe: Stöger-Steiner és ad-jutánsa.
- ³⁵ A kép csak napjainkban bukkant fel a Hadtörténeti Intézet és Múzeum tulajdonaként és került ugyanott kiállításra a „Temetés az Uz völgyében” című, hadifestészetet bemutató kamarakiállításon (1998. június). A tárlatról katalógus nem készült. A mű *Katonaorvosok* téves címen szerepelt.
- ³⁶ Alezredes arcképe, 34×28,5 cm, pasztell, karton, jelzett. Oberstleutnant Masek. 20,5×16,5 cm, zöldkréta, papír. Jelzett.
- ³⁷ Rippl-Rónai József Emlékkiállítás 1957, Rippl-Rónai gyűjteményes kiállítása 1973, Rippl-Rónai József festményeinek kiállítása 1995
- ³⁸ GÁSPÁR Ferenc: Arnstein Gottlieb doktor portréja. *Lege Artis Medicinæ*, 1998. 5. 390.
- ³⁹ SZABADI i. m. 227.
- ⁴⁰ József főherceg: A világháború, amilyenek én láttam. III. kötet. Az olasz háború. Budapest, 1926–34. 261.
- ⁴¹ Somogyi Hírlap, 13. 1916. 185.
- ⁴² MNG Adattár 20408/1979
- ⁴³ Kokoschka és Heks az aztalnál. 18,6×24,3 cm, színes ceruza, papír, jelzés nélkül. Császi főhadnagy. 20,5×16 cm. ceruza, papír, jelzett.
- ⁴⁴ Érdekes Újság, IV. 1916. 37.
- ⁴⁵ Kötésváltás, 70×100 cm. pasztell, karton, jelzett.
- ⁴⁶ Műtöben. 30×40 cm, színes kréta, papír, jelzett. Nagyházi Galéria, 1998. márciusi

- aukción. Kat. 462. A katalógusban a kép datálása téves.
- ⁴⁷ Oskar KOKOSCHKA: *Életem*. Budapest, 1977. 124.
- ⁴⁸ *Érdekes Újság*, IV. 1916. 39.
- ⁴⁹ MNG Adattár 4810/d
- ⁵⁰ Dr. Schidek Tibor gyűjteménye. Képzőművészet, 1929. 24. 223.
A háborús festmények és rajzok kiállításán 1917-ben valamennyi a fronton készült műalkotás megvásárolható volt, így a feltehetően ezidőre már magántulajdonba került Kokoschka portrét Rippl ezért nem szerepeltette. A festő nem kötődött túlságosan alkotásaihoz, ha megfelelő árat kapott értük, könnyedén megvált tőlük. dr. Schidek Tibort, aki az Európa Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság igazgatóságának volt tagja, személyes kapcsolatai is segítettek abban, hogy a fontos portré tulajdonosa lehessen. Gyűjteményében Rippl munkái közül „öt mesés légyságú és kifejező pasztell fej” volt megtalálható.
- ⁵¹ BERNÁTH i.m. 211.
- ⁵² BERNÁTH Mária: Riccardo Vines Roda zongoraművész képmása. Rippl-Rónai József gyűjteményes kiállítása. Katalógus. Budapest, 1998. 365.
- ⁵³ A Neukunst Wien 1912 vendégművészeinek kiállítása a Művészházban, 1912 január havában. Kiállítási Katalógus. Budapest, 1912.
- ⁵⁴ A Magyar Nemzetben a kiállításról két kritika is megjelent. Az első 1912. január 7-én. Ebben még nincs említés Oskar Kokoschkáról.
- ⁵⁵ „Bundösterreichischer Künstler” és Gustáv Klimt gyűjteményes kiállítása, Budapest, 1913 március havában. Katalógus. Kokoschka kiállított művei: kat. 96. Csendélet, olajfestmény, Kat. 97. Aktok, olajfestmény, Kat. 98. Schveici táj, olajfestmény, Kat. 99. Arckép, rajz, kat. 100. Arckép, rajz, Kat. 101. Arckép rajz, Kat. 373 Két legyező, ébenfa ezüstözve, Kat. 374 Kazetta, ezüstmű, aranyozott lábakkal (eladó).
- ⁵⁶ *Nyugat*, 1913. I. kötet, 501.
- ⁵⁷ RÓZSA Miklós dr: Kalauz a Művészház palotafelavató kiállítására. A művészház története. Budapest, 1913. 12.
- ⁵⁸ A *Die Zeit* kritikája magyarul is olvasható. *Somogyi Hírlap*, 11. 1914. 68.
- ⁵⁹ Kokoschka augusztus 21-én még az Isontó frontról írt levelet Ludwig von Fickernek. Ugyancsak egy levélből (a címzett Albert Ehrenstein) tudjuk, hogy július 14-én indult Bécsből a frontra „azokkal a festőkkel”. Mindkét levél közölve: Oskar Kokoschka *Letters, 1905–1976*. London, 1992. 72.
- ⁶⁰ BERNÁTH i. m. 211.
- ⁶¹ Többek között: *Nyugat*, 10. 1917. I. félév, 687. *Katholikus Szemle*, 31. 1917. Ma, 2. 1917. 6. 94. *Ébresztő*, 17. 1917. 4. 15.